

अस्पृश्यतेचे सामाजिक मूळ : एक दृष्टीक्षेप

प्रा. डॉ. डि. एस. आठवले

सहा. प्राध्यापाक, राज्यशास्त्र विभाग,
श्रीमती कोकीळाबाई गावंडे महिला महा., दर्यापूर.

प्रस्तावना :-

आक्रमक आर्यांनी मुलनिवासी भारतीय आदिवासींचा युद्धात पराभव करून त्यांना 'अनाथ', 'दस्यू' बनविले. अशी माहिती भारताच्या प्राचीन साहित्यातून म्हणजे वेद संहितामधून आपल्याला प्राप्त होते. शुद्राला अत्यंत कनिष्ठ समजले जावून त्यांनी त्रैवर्णिकांची चाकरी करावी, त्यांची सेवा करावी याव्यतिरिक्त अनेक निर्बंध त्यांच्यावर लादले गेले. त्यामुळे समाजात उच्चनिचतेची दरी निर्माण झाली. जातीच्या आधारावर किंवा जन्माच्या आधारावर जाती निर्माण केल्या व त्यावरून त्या व्यक्तींची ओळख समजल्या जाऊ लागली. जाती जातीतच विवाह होत होते. आंतरजातीय विवाहांवर कडक निर्बंध लादले गेले. त्रैवर्णिक व शुद्र यांच्यात रोटी-बेटी व्यवहार होत नसत. या सर्व बाबींमुळे समाजाची विभागणी होऊन जातीभेद अधिक कठोर झाला व त्यांच्यामध्ये स्पृश्य-अस्पृश्यतेची भावना निर्माण झाली.

अस्पृश्य कुणाला म्हणायचे याचे उत्तर पुरात ग्रंथातून शोधल्यास हे दिसून येते की, जनावरे फाडणे, त्यांच्या कातड्यापासून पादत्राणांच्या वस्तु तयार करणे, रस्ते झाडणे, मेला साफ करणे इत्यादी प्रकारच्या कामाशी ज्यांचा संबंध येतो त्याला अस्पृश्य समजल्या जात होते. ही कामे त्यांना जन्मसिद्ध मानली गेली. ही सर्व कामे अस्वच्छतेशी संबंधित असल्यामुळे त्यांना इतर त्रैवर्णिकांनी अस्पृश्य केले. अगतीकतेमुळे काही जमातींनी उदरभरणासाठी हे सर्वकाही सहन केले. त्यातून त्या जमाती कधीच बाहेर आल्या नाहीत कारण ब्राह्मणांनी व क्षत्रियांनी या जमातींची आर्थिक, सामाजिक स्थिती कधीच चांगली होऊ दिली नाही. त्याकरिता विविध प्रकारच्या माध्यमातून मनुस्मृतीतील काही सुक्ताच्या आधारे कडक बंधने घातली होती. एकंदर संपूर्ण जातीव्यवस्थेबरोबरच अस्पृश्यतेलाही धार्मिक अधिष्ठान देण्यात आले होते.

हिंदू समाजातील काही चालिरितींवरून हे स्पष्ट होते की, अस्पृश्यता ही अस्वच्छतेची निगडीत बाब आहे. अस्पृश्य म्हणून शिकका बसलेल्या जमातीतील मनुष्य सर्वकाळ अस्पृश्य समजल्या जातो. अस्पृश्यांकडून अशी कामे करवून घेण्यात सवर्णांचा स्वार्थी हेतू होता. प्रारंभीच्या काळात अशा अस्पृश्य ठरविल्या गेलेल्या जमाती पाच-दहापेक्षा जास्त नसाव्यात. तथापि इ.स.१००० पर्यंत सर्व प्रांतातील यांची संख्या ४०० ते ५००एवढी असावी.

हिंदू समाजातील धर्मवेत्ते आणि तत्ववेत्ते यांनी शुद्रांची परिभाषा करतांना म्हटले आहे की, शुद्राला सेवेचा अधिकार आहे, तो जन्मताच कनिष्ठ व निच असतो. हिच जीवनपद्धती अज्ञानाने म्हणा की, सवयीने की निर्बंधाने तो अस्पृश्यांच्याही जीवनाचा एक भागच बनून गेला होता. रूढ धर्माचा पगडा एवढा होता की, जे आपल्या वाट्याला पूर्वापार चालत आलेले आहे, त्याचा बिनदिक्कतपणे स्वीकार करणे, हे शुद्रांच्या लक्षात होते.

अस्पृश्यांना वेदसंहितेपासून तर आपण पाहिलेच आहे की, वेदाभ्यास, अध्ययन, यज्ञ, पूजा-अर्चा, मंदिरप्रवेश बंदी होती. मध्ययुगात फक्त ते निर्बंध थोडे कमी करून मंदिराबाहेर, गावाबाहेर राहून भक्ती करावी असा दंडक कायम होता.

ब्रिटीशांच्यापूर्वी भारतात अस्तित्वात असलेल्या कोणत्याही शासनकर्त्या जमातीने उच्च-निच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ, अस्पृश्यता नाहीशी करण्याचा प्रयत्न केल्याचे किंवा काही कायदे कानून तयार केल्याचे दिसून येत नाही. समाजप्रमुखांनी ही कनिष्ठ जातींवर जो अन्याय होतो, सर्वांना समान संधी प्राप्त व्हावी या दृष्टीने काम केल्याचे दिसत नाही.

१८ व्या शतकात भारताची स्थिती अंधकारमय झाली होती. सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात भारताचे पतन झाले होते.

भारतात हिंदू समाज हा बहुसंख्यांक होता तो समाज ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र यातच विभाजित नव्हता तर या वर्गांच्या जातीच्या अनेक उपजाती निर्माण झाल्या होत्या. जातीसंस्था या काळात अधिक कठोर बनली होती. विभिन्न जातीत रोटी-बेटी व्यवहार होत नसत. तसा प्रयत्न केल्यास कडक दंड किंवा जातीबाहेर टाकले जात असत. जन्मावर व्यक्तीची जात अवलंबून असायची.

या काळात भारत हा केवळ अनेक जातीत विभाजीतच नव्हता तर अनेक अनिष्ठ रूढी, प्रथा व परंपरांनी थैमान घातले होते, अनेक कुप्रवृत्ती समाजात बोकळल्या होत्या. उदा.

बालविवाह, हुंडा पद्धती, सतीप्रथा, देवदासी प्रथा, बालहत्या, विधवा विवाह इत्यादी. हिंदू समाजातील स्त्रिया ह्या घराच्या चार भिंतीत बंदिस्त होत्या. त्यांना घराबाहेर पडून कोणत्याही स्वरूपाचे कृत्य करण्याची मनाई त्यांना होती.

वेदोत्तर काळातील वर्णव्यवस्था :-

इ.स. पूर्व ५००० च्या आसपास केल्ट, अँग्लो-सॅक्सन, टयुटॉन, रोमन, इराणी आणि इंडो-युरोपीयन वंशाचे लोक एकाच ठिकाणी राहत होते. त्यांचेपैकी काही लोक भारताला आले त्यांच्यामध्ये वर्णव्यवस्था अस्तित्वात होती. भारतातील जो प्रदेश त्यांनी जिंकून घेतला त्या ठिकाणच्या पराभूत मूलनिवासी भारतीय लोकांना दास बनविले. शुद्र लोकांना धार्मिक, सामाजिक, यज्ञमंडप, शुद्र स्त्रिणी त्रैवर्णिकांना विवाह बंदी इत्यादीसारख्या निर्बंधांना त्यांना सामोरे जावे लागले.

जगातील इतरही देशांमध्ये कनिष्ठ वर्ग अस्तित्वात होते त्यांची नावे वेगवेगळ्या पद्धतीची होती हे दिसून येते. उदा. रोममध्ये - स्लेव, स्टार्टनमध्ये - हेलोत्स, ब्रिटनमध्ये - विलीयन्स, अमेरिकेत - निग्रो, जर्मनीमध्ये - यहूदी इत्यादी. हिंदू समाजात हिच दशा दलितांची होती परंतु वरील सर्व देशांमधील पाश्चात्य देशातील सर्व शुद्र नष्ट झाले परंतु भारतातील अस्पृश्यतेचे भूत आजही कायम आहे.

'अस्पृश्यता हा हिंदू समाजाचा सर्वात मोठा कलंक राहिला आहे. अस्पृश्यता ही भारतीय समाजाच्या विकृतीचे द्योतक आहे. आतापर्यंत पाहिलेल्या सर्व बाबींवरून हे स्पष्ट होते की, हि शुद्राची कल्पना, अस्पृश्यता, उच्च-निच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ, समाजाचे विभाजन हे परमेश्वराने केले नसून विजेत्यांनी आपल्या वैयक्तिक स्वार्थापोटी केलेले आहे, हे स्पष्ट होते. रामायण व महाभारतात जातींचा उल्लेख आहे; परंतु अस्पृश्यतेविषयी साधा उल्लेख सुद्धा नाही.

भारतात जाती, अस्पृश्यता व शोषणाचा अधिकार जेवढा जुना आहे, तेवढाच जुना इतिहास जातिविहीन समाजाचे निर्माण, दलितोत्थान व अस्पृश्योत्थानाचा सुद्धा आहे. पूर्व महावीर स्वामी यांनी भारतातील प्रचलीत जातीप्रथा व भेदभावाचा विरोध केला. महावीर स्वामींनी नंतर जैन धर्माची स्थापना केली. त्यानंतर गौतम बुद्दाला सामाजिक व धार्मिक सुधारणेचा सर्वात पहिला प्रणेता समजला जातो. त्यांनीच सर्वप्रथम जन्मावर आधारित जातीव्यवस्था, वर्णव्यवस्था व चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेचा धक्का करून अस्पृश्यांना ज्ञानाची नवी दालने उघडी करून देऊन नवीन धर्मात प्रवेश करण्याचा मार्ग मोकळा केला.

भारत हा कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखल्या जातो परंतु खऱ्या अर्थाने भारत हा जातीप्रधान देश संबोधणे अधिक संयुक्तिक ठरेल कारण भारतात माणसांच्या सहा हजार जाती-पोटजाती आहेत. भारताइतकी सामाजिक विषमता जगामधील इतर कोणत्याही देशांमध्ये आपल्याला दिसून येणार नाही.

अस्पृश्यतेविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संशोधन अतिशय मौलिक आहे. त्यांच्या मते, "अस्पृश्यतेला वार्षिक किंवा व्यावसायिक पाया नाही. जे समुदाय बौद्धधर्मीय होते, त्यांचा ब्राह्मणांनी द्वेष केल्यामुळे आणि ज्या काळात हिंदू समाजाने गोमांस खाणे बंद केले त्या काळानंतरही या बौद्धधर्मीयांनी गोमांस खाणे चालू ठेवल्यामुळे त्यांना अस्पृश्य केले. ही अस्पृश्यता इ.स. ४००० च्या आसपास रूढ झाली असावी.

अस्पृश्यतेचे उच्चाटन व दलितोत्थानाकरिता आधुनिक काळात त्यांच्यामध्ये सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व आध्यात्मिक गती देण्याकरिता अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले. राजा राममोहन रॉय यांनी ब्राह्मोसमाजाच्या माध्यमातून अस्पृश्यता दूर करणे व जातीव्यवस्थेचे बंधने शिथिल करण्याचा प्रयत्न केला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सुद्धा जातीसंस्थेचे खंडण केले. महाराष्ट्रात महात्मा ज्यातिबा फुले यांनी अस्पृश्यांमध्ये स्त्री-शिक्षण, ब्राह्मणवादाला विरोध, हिंदू विधवांकरिता अनाथाश्रम व अस्पृश्यतेला जोरदार विरोध करून आपल्या विचारांच्या प्रसाराकरिता 'सत्यशोधक समाज'ची स्थापना केली.

पेशवाईचा काळ :-

रावबाजींच्या पेशवाईने स्वराज्याचा नाश केला. अशा स्वरूपांचे विधान लोकहितवादींनी केले होते. या काळात स्त्रियांची अवस्था अतिशय वाईट होती. दुराचार वाढल्याने अनेक महिलांनी विहीरीत उडी घेऊन जिव दिला होता. रावबाजी सदैव स्त्रियांच्या घोळक्यात राहत होता. अनेकदा तर विवस्त्र स्त्रियांची भर रस्त्यातून चालण्याची पैज लावली जायची. अशा स्त्रिया पोखरत चाललेल्या समाजाची प्रतिके होऊन बसल्या होत्या. दारुड्यांना प्रोत्साहन, स्त्रियांची अवहेलना, लाचलुचपत, भ्रष्टाचाराला ह्या राजवटीने प्रोत्साहन दिले. जेवढे अनाचार कराल तिताके शंकर देवाला प्रिय व्हाल अशी स्थिती त्या वेळी सांगितली जायची

अशा एकंदर सर्व प्रकारचे समाजाचे नैतिक, सांस्कृतिक व धार्मिक वातावरण सडून गेले होते. पेशव्यांच्या ब्राह्मणी राज्यात ब्राह्मणांचे प्रस्थ माजले होते. अमर्याद जातीवर्चस्व वाढले होते. त्यांनी आपला राज्यकारभार न्यायाने आणि दक्षतेने न चालविल्यामुळे लोकहितवाद्यांनी वरील उद्गार काढले.

उत्तर पेशवाईच्या काळात ब्राह्मणांना प्रशासनातील उच्चपदे दिली जायची. इतर समाजातील पुरुष कितीही पात्रताधारक असला तरी त्याला खालचा दर्जा देणे ही ह्या राज्याची प्रथा होती. ब्राह्मण स्वतःला राज्यकर्ता समजत. खालच्या वर्गाने गुन्हा केल्यास अत्यंत निकृष्ट शिक्षा त्यांना केली जात होती. परंतु ब्राह्मणांना शिक्षेतून सुट मिळे. शेतसाऱ्यात ब्राह्मणांना सुट मिळे. दानधर्माचा त्यांच्यावर वर्षाव होत असे, ब्राह्मण सर्व कारभारातले जास्तीत जास्त सवलती आणि फायदे घेत असत.

आपल्या राजकीय आणि जातीय श्रेष्ठत्वामुळे त्यांच्या हातात राज्यकारभाराची सर्व सत्तासुत्रे असल्यामुळे ब्राह्मण इतर जातीच्या लोकांना कमी समजत असत. महार-मागांना तर गळ्यात मडके आणि कंबरेस झाडाची फांदी बांधून दिवसा माणसाची सावली पडणार तोव्हा पुण्यात फिरण्याची मोकळीक असे. म्हणजे फांदीमुळे त्यांची सावली जमिनीवर पडत नसे व मडक्यांमुळे त्यांच्या थुंकीचा विटाळ टळे त्यामुळे ब्राह्मण देवतांना त्यांच्या ह्या अस्पृश्यतेचा विटाळ होत नसे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मोगल साम्राज्याचा पूर्ण पराभव करून मराठी राज्याची निर्मिती केली; परंतु शाहूच्या मृत्यूनंतर शेवटच्या पेशव्यांच्या पेशवाईत मराठी राज्याचे रूपांतर पूर्णपणे ब्राह्मणी राज्यात झाले. शिवाजींनी स्थापन केलेले न्यायप्रधान, गुणप्रधान, समतेचे राज्य पेशवाईने जातीप्रधान अन्यायी बनविले. नवीन विचार, देशरक्षण ह्याविषयी पेशवाई परकी झाली होती. त्यामुळे नवविचाराच्या अभावी राज्य कमकुवत झाले आणि बिजीगीषू इंग्रज नेत्यांनी ते राज्य कोलमडून टाकले, अशी इतिहासात साक्ष आहे.

भारतातील अनेक समाजसुधारकांनी केलेला अस्पृश्यतेच्या निवारण्याचा प्रयत्नाची मागोवा घेणे महत्वाचे ठरते. त्यातही ज्यांनी अस्पृश्यतेचे चटके स्वतः अस्पृश्य असल्यामुळे कसे व किती सहन करावे लागले. भारतात सामाजिक विषमता, अस्पृश्यता कोणत्या टोकाची होती, भारताची आज भयानक सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक व शैक्षणिक परिस्थितीने हवालदिल झाल्या दलित, शोषितांची व्यथा व कथा स्वतः डॉ. आंबेडकरांच्या वाणीतून लेखबद्ध झालेले त्यांची स्वीय सचिव नानकचंद रत्नू यांनी लिहिलेले व डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे यांनी भाषांतरित केलेले 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, अनुभव आणि आठवणी' या पुस्तकातील संवाद भारताच्या अस्पृश्यतेच्या संदर्भात अधिक मौलिक व वास्तवदर्शी वाटतो.

अस्पृश्यतेची व्याप्ती, भयानकता भारताच्या सामाजिक व्यवस्थेत कशा प्रकारची दृढमूल झाली होती, त्यांचे दृष्टीकोन अनेक बोलक्या प्रसंगातून डॉ. आंबेडकरांनी स्पष्ट केले आहेत. कोट्यवधी भारतीय लोकांना अस्पृश्यतेचा दर्जा देणाऱ्या हिंदू समाजरचनेचा व जन्मल्यापासून तर नवीन धर्म स्विकारेपर्यंत जातिग्रस्त समाजाच्या छळाला बळी पडलेले डॉ. आंबेडकर जातीभेद, विषमता, अस्पृश्यता, दास, गुलाम, अन्याय, शोषण या संकल्पनांवर आधारित हिंदू धर्माच्या जातिव्यवस्थेच्या विरोधात पेटून उठले.

अस्पृश्यतेचे स्वरूप किती भयावह असू शकते हे मांडतांना डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, हिंदूंच्या खेड्यात त्यांना गावाबाहेर राहावे लागे, त्यांनी गलिच्छ घाण दररोज स्वच्छ करणे, सर्व निरोप पोहचवणे, हिंदूंच्या घरी जाऊन भिकाऱ्यासारखे अन्न गोळा करणे, कोणत्याही स्पृश्य व्यक्तीला स्पर्श करू नये इत्यादी.

अस्पृश्य म्हणजे गलिच्छतेची प्रतीके, कुकर्माचे वाहक आणि मानवी संपर्कास अपात्र तो असा की, त्या न्यायालयात एक खटला झाला तो खटला दाखल करणारे आरोपी व फिर्यादी हे दोन्हीही सवर्ण हिंदूच होते. श्री. व्यंकट सुब्बा रेड्डी (अपिल) यांनी दाखल केली होती. अपीलकर्त्यांचे असे म्हणणे होते की, मंदिरातून रस्त्याने मिरवणूक काढण्यास मज्जाव केला. असे ते प्रकरण होते. कारण ज्या रस्त्यावर मिरवणूक काढायची होती त्या रस्त्यावर त्यांच्या सवर्ण हिंदूंनीच विरोधकांनी अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या परिहांना मिरवणूकीच्या रस्त्याने उभे कसे होते म्हणून इतर सवर्णांनी त्या रस्त्याने मिरवणूक नेली नाही, त्यांच्या रस्त्याने आपण गेलो तर मिरवणूकीला विटाळ होईल, अशी भावना अपिलकर्त्यांची होती. यावरून आपल्याला अस्पृश्यतेची दाहकता लक्षात येईल की, अस्पृश्य परिहांनी नुसती उपस्थिती हिंदूंना दूर ठेवण्यास पुरेशी ठरते. हिंदूंच्या मनात अस्पृश्यतेबाबत कमालीचा तिरस्कार आहे, हेच नेमाके यामधून स्पष्ट होते.

दि. ८ सप्टेंबर, १९४३ सालची घटना नाशिकमधील एका खेड्यात कॉल-न्याची साथ पसरली होती, ती पसरण्याचे मूळ कारण म्हणजे अस्पृश्य स्त्री होती. अशी समजूत हिंदूंची झाली होती. म्हणून एका अस्पृश्य कुटुंबावर हिंदूंनी हल्ला करून त्यांना लाकडाच्या ढिगाऱ्यावर ठेवले व पेटवून दिले. अस्पृश्यांकडे पाहण्याचा हिंदूंच्या सामाजिक दृष्टीकोन अशा प्रकारचा होता की, हरिजन मंडळी जादूटोणा वगैरे करतात व गुराढोरांना मारून टाकतात म्हणून त्या गावातील दोनेश लोक हातात काठ्या घेऊन हरिजन वस्तीवर चाल करून गेले हरिजन घाबरून आपले गाव सोडून गेले.

निष्कर्ष :-

संपूर्ण भारतात साधारणतः सात लाखांच्या जवळपास खेडी आढळून येतात आणि हिच खेडी अस्पृश्यतेच्या लागणाला सर्वात जास्त कारणीभूत असल्याचे दिसून येते. आणि या ग्रामव्यवस्थेमुळे हजारो वर्षे अस्पृश्य लोक हिंदूंचे गुलाम आणि दास म्हणून राहिले. कारण प्रत्येक खेडेगावात अस्पृश्यांची गावकुसाबाहेर वस्ती असायची ती कोणत्या दिशेला असायची हे सवर्णांनीच निश्चित करणे मग चारही दिशांपैकी अशुभ दिशा दक्षिण आहे म्हणून त्यांची वस्ती ही त्या दिशेला असावी. अस्पृश्यांची संख्या हिंदूंच्या तुलनेत अतिशय अत्यल्प अर्थाजनाचे ठोस साधन जवळ नव्हते. हे सर्व लोक भूमिहीनच होते. अस्पृश्य असल्यामुळे त्यांना काही विकता येत नव्हते व त्यांच्याकडून कोणी विकतही घेत नव्हते. आपल्या उर्जाविकेसाठी हा समाज पूर्णपणे हिंदूंचे विसंबून होता. अशी ग्रामव्यवस्थेद्वारे हिंदूंनी अस्पृश्यांवर मगरमिठी आवळली होती.

संदर्भ सूची :-

१. Anand, J. H., Dalit Literature is the Literature of Protest Dalit Solidarity, Delhi, १९९५.
२. Joshi, B. R., Director Institute Constitutional and Parliamentary Studies, New Delhi, १९८०
३. आंबेडकर, बी. आर, जातिभेद निर्मूलन, सुगम प्रकाशन, नागपूर, २००९.
४. बाचल, वि. भा., भारतीय राज्यघटना आणि राजकीय व्यवहार, के. सागर पब्लिकेशन, पुणे, २००२.
५. वलंगकर, गोपाळबाब, विराट विध्वंसन, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००७